

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
KƏND TƏSƏRRÜFATI NAZİRLİYİ**

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT AQRAR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

BAYRAMOV ANAR QƏŞƏM OĞLU

**MÜƏSSİSƏLƏRİN İDARƏETMƏ SİSTEMİNDƏ DAXİLİ
AUDİTİN ROLU**

5303.01 – “Mühasibat uçotu”

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

GƏNCƏ – 2013

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad üzrə emlər doktoru, professor
Vahid Tapdıq oğlu Novruzov

Rəsmi opponetlər: iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
Cəmilə Bayram qızı Namazova

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Yusif Binnət oğlu Əhmədov

Aparıcı təşkilat: **AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu**

Müdafiə «26» dekabr 2013-ci il saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD.04.013 birləşdirilmiş dissertasiya şurasının iclasında aşağıdakı ünvanda olacaqdır.

Ünvan: Az 2000, Gəncə şəhəri, A.İsgəndərov küçəsi, 64. 2-ci mərtəbə.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «25» noyabr 2013-ci ildə göndərilmişdir.

**FD.04.013 birləşdirilmiş
dissertasiya şurasının elmi
katibi, i.f.d., dosent:**

V.T.Əmrahov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mözunun aktuallığı: Cəmiyyətin iqtisadi transformasiyası şəraitində yeni istehsal münasibətlərinin yaranması, material, əmək və maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi ilə yanaşı onlardan səmərəli istifadə olunması da vacib məsələlər kimi ön plana keçir. Bu problemin həllində uçot, nəzarət və təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin müstəsna əhəmiyyət kəsb etməsi şübhəsizdir. Eyni zamanda formalaşmaqda olan yeni iqtisadi münasibətləri ifadə edən kateqoriyalar yaranır. Bu cür kateqoriyalardan biri də auditdir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə və onun dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyası gücləndikcə iqtisadi-maliyyə münasibətlərində şəffaflığın təmin olunmasında, iqtisadi cinayətkarlığa və əsassız israfçılığa qarşı mübarizədə auditin imkanlarından daha geniş istifadə etmək zərurəti yaranır.

Müasir audit səmərəli maliyyə nəzarəti olmaqla yanaşı, həm də sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə sisteminin sabitliyinin möhkəmlənməsində, onların biznes-inkişaf planlarının hazırlanmasında, yerli, regional və dünya bazarlarının tədqiqində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli idarə olunmasının təşkilinə, onun fəaliyyətinin tənzimlənməsinə müsbət baxımdan təsir edən audit sistemi həmçinin bu subyektlərin maliyyə fəaliyyətinin mövcud vəziyyətini və inkişaf perspektivlərini qiymətləndirərək, bu istiqamətdə öz rəyini bildirir.

Təsərrüfat subyektlərində gündəlik nəzarətin lazımı səviyyədə təşkil olunması üçün yüksək peşəkarlığa malik olan, müəssisənin təşkilati-iqtisadi quruluşunu dərinlən bilən, yoxlama texnikası ilə ətraflı tanış olan mövcud qanunvericilik barədə müfəssəl məlumatı olan xüsusi nəzarət xidmətinin - daxili auditin olması vacibdir. Beynəlxalq təcrübədən məlumdur ki, yüksək səviyyədə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində şəxsi mülkiyyətin əsas mülkiyyət forması olduğu yerdə daxili audit sistemi geniş tətbiq olunur.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisələrin idarə olunmasında nəzarətin ayrılmaz və mühüm elementi daxili auditdir. Daxili auditə tələbat onunla əlaqədar yaranır ki, sahibkarlar müəssisənin və aşağı idarəetmə strukturlarının fəaliyyətinə gündəlik nəzarətlə məşğul ola bilmirlər. Daxili audit bu fəaliyyət barədə informasiya verir və menecerlərin hesabatlarının düzgünlüyünü təsdiqləyir. Daxili audit başlıca olaraq risklərin idarə olunması və müəssisənin maliyyə vəziyyəti barədə çevik informasiya əldə etmək baxımından əlverişlidir.

Bütün bunlarla əlaqədar müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərində daxili auditin nəzəri əsaslarının tədqiqi, onun təşkili və aparılması üzrə metodiki təkliflərin və tövsiyələrin hazırlanması çox aktualdır. Yuxarıda sadalanan fikir və mülahizələr seçilmiş dissertasiya mövzusunun aktuallığını və tədqiqatın əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Mövzunun öyrənilmə vəziyyəti: Azərbaycan alimlərindən Z.Ə.Səmədzadə, V.T.Novruzov, S.M.Səbzəliyev, Q.Ə.Abbasov, İ.M.Abbasov, S.M.Yaqubov, S.M.Qasimov, R.B.Əliyev, Y.Ə.Məmmədov, D.A.Bağirov, M.M.Sadıqov, N.M.İsmayılov, F.Ş.Hacıyev, H.A. Cəfərli, C.B.Namazova, İ.M.Mahmudov, Ə.İ.Daşdəmirov və başqaları Azərbaycanda auditin təşkili və onun beynəlxalq praktikaya uyğunlaşdırılması məsələlərinə dair dəyərli tədqiqat işləri yerinə yetirmişlər. Xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərindən R.Adams, İ.A.Belobceski, N.T.Beluxin, V.V.Bursev, M.A.Vaxrişinova, L.T.Qilyarovskaya, Y.A.Danilevski, V.B.Dordika, P.İ.Kamişanov, P.P.Noviçenko, V.D.Novodvorska, B.E.Odlinsova, O.M.Ostrovski, V.İ.Podolski, A.N.Romanov, V.V.Skobar və başqaları auditin təşkili və aparılmasının metodiki məsələlərinə dair sanballı tədqiqat əsərlərinin müəllifləridirlər. Lakin adları çəkilən alimlərdən fərqli olaraq hazırkı dissertasiya işində maliyyə nəzarətinin mühüm forması olan daxili auditin təşkilinin mövcud vəziyyəti, idarəetmə sistemində rolu və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Dissertasiyanın əsas məqsədi qloballaşan iqtisadiyyat şəraitində daxili auditin nəzəri və metodiki əsaslarını inkişaf etdirmək və onun təşkili və aparılması metodikasını hazırlamaqdır. Bu məqsədə uyğun olaraq tədqiqat işində aşağıdakı elmi və praktiki vəzifələrin həlli qarşıya qoyulmuşdur:

- Azərbaycanın maliyyə nəzarəti sistemində auditin təkamülünü açıqlamaq və onun yaranması və inkişafının əsas mərhələlərini müəyyən etmək;
- dövlət maliyyə nəzarətinin, kənar və daxili auditin dialektik və inteqrasiya əlaqələrini, tendensiyalarını və Azərbaycanda auditin fəaliyyətinin inkişafı xüsusiyyətlərini əsaslandırmaq;
- daxili auditin mahiyyətini tədqiq etmək və onun əsas məqsədlərini, vəzifələrini və funksiyalarını əsaslandırmaq;
- təsərrüfat subyektlərinin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin audit metodikasının konkret sahələrini və elementlərini aşkar etmək və onun nəticələrinin rəsmiyyətə salınması metodikasını hazırlamaq;

- daxili audit xidmətinin təşkili üzrə praktiki təklifləri hazırlamaq və daxili auditin Azərbaycanda inkişaf zərurətini və onun inkişafı konsepsiyasını əks etdirmək;

- müəssisələrin fəaliyyətinin fasiləsizliyi ehtimalını nəzərə almaqla auditin aparılması metodikasını hazırlamaq.

Tədqiqatın predmeti və obyektı: Tədqiqatın predmeti daxili auditin mahiyyəti, forması, idarəetmə sistemində rolu və onun təşkili və aparılması metodikasının hazırlanmasıdır. Tədqiqatın obyektı Azərbaycanın təsərrüfat subyektlərində daxili auditin təşkilinin nəzəri-metodoloji və praktiki aspektləridir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını mühasibat uçotu və audit sahəsində tədqiqat aparıcı xarici ölkələrin və Azərbaycanın aparıcı alimlərinin əsərləri, öyrənilən problem üzrə nəşr olunan dövrü mətbuat materialları, həmçinin Azərbaycanın Maliyyə Nazirliyinin, İqtisadi İnkişaf və Sənaye Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin, Mərkəzi Bankın Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasının qanunverici - normativ aktları təşkil edir.

Aparılan tədqiqatın metodoloji əsası verilən qaydaların mahiyyətinin açıqlanmasını təmin edən sistemli yanaşma və dialektik metod, daxili auditin təşkili və aparılması praktikasını ümumiləşdirmək və tənqidi təhlildir. Dissertasiya mövzusunun müxtəlif aspektlərinin tənqidi təhlil prosesində elmi dərkətmə, müşahidə, müqayisə, təhlil və sintez qruplaşdırma, səbəb və nəticə əlaqələrinin aşkar edilməsi metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Auditorlar Palatasının, Maliyyə, Vergilər, İqtisadi İnkişaf və Sənaye Nazirliklərinin məlumatları, həmçinin auditor təşkilatlarının hesabatları, beynəlxalq konqreslərin və elmi-praktik konfransların materialları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi daxili auditin mahiyyəti və təşkilinin nəzəri əsaslarını daha da dərinlən öyrənmək, praktiki metodikaları hazırlamaq və əsaslandırmaq və onun təşkili və aparılması üzrə dəqiq məsləhətlər və tövsiyələr hazırlamaqdır.

Elmi yenilikləri əks etdirən daha vacib məsələlər aşağıdakılardır:

- maliyyə nəzarəti sistemində auditin yaranması şəraiti təhlil edilmiş və Azərbaycanda auditor fəaliyyətinin inkişafının əsas mərhələləri müəyyənləşdirilmişdir;

- dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin və auditin inteqrasiya əlamətləri müəyyən edilmiş və Azərbaycanda auditor fəaliyyətinin daha da inkişafının

təndensiyası əsaslandırılmışdır;

- müxtəlif fəaliyyət istiqamətli müəssisələrdə daxili auditin təşkilinin mahiyyəti, təyinatı və formaları tədqiq edilmişdir;

- daxili auditin mahiyyəti və təşkili formalarını daha dolğun əks etdirən yeni tərifli formalaşdırılmışdır;

- iqtisadi subyektlərdə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin auditor yoxlaması metodikasının obyekt sahəsi və elementləri müəyyən edilmişdir;

- iqtisadi subyektin maraqlarına uyğun daxili audit xidmətinin nəzarət obyektı müəyyənləşdirilmiş və vəzifələri formalaşdırılmışdır;

- müəssisənin xalis aktivlərinin qiymətləndirilməsi əsasında onun fəaliyyətinin fasiləsizliyi ehtimalı üzrə daxili auditin aparılmasının metodiki məsləhətləri hazırlanmışdır;

- Azərbaycanda daxili auditin təşkili və onun inkişafı üzrə aparılan tədqiqat işi bu mühüm audit sahəsinin ölkədə təşkili və inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti müəllifin təklifləri və tövsiyələrindən müəssisələrin fəaliyyətində daxili auditin təşkili və aparılmasında istifadə edilməsinin mümkünlüyü ilə bağlıdır.

Müəllif tərəfindən hazırlanan müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin auditor yoxlamasının nəticələrinin rəsmiyyətə salınması metodikasını üzrə daxili standartlardan (qaydalardan) müəssisələrdə lokal normativ sənədləşdirmənin tərkibində istifadə üçün praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Daxili auditin müasir vəziyyətinin tədqiqi, onun inkişaf problemlərinin öyrənilməsi audit xidmət bazarının daha sivil prinsiplər üzrə təşkilində, sağlam rəqabət şəraitinin inkişafında vacib amil kimi çıxış edir.

Dissertasiya işinin nəticələrindən müəssisələrin idarəetmə sistemində, nəzarət orqanlarında, ali və orta ixtisas məktəblərində, audit fənni üzrə tədris işlərində, iddiaçıların auditor fəaliyyəti hüquqlarını öyrətməkdə istifadə edilə bilər.

İşin aprobasiyası və nəticələrinin tətbiqi. Alınan nəticələr respublikamızın bir çox müəssisələrinin daxili audit bölmələrinin təşkili və fəaliyyəti praktikasında aprobasiya edilmişdir. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin auditor yoxlamasının aparılmasına dair metodiki təklif və tövsiyələr, onların nəticələrinin rəsmiyyətə salınmasında istifadə edilən sənədləşmələr təsdiq edilmişdir.

Beləliklə, daxili auditin aparılması üzrə metodiki təkliflər və tövsiyələr Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin daxili audit bölmələrinə, Bakı Elektrikşəbəkə ASC-yə və digər auditor təşkilatlarının iş təcrübəsində tətbiq olunmaq üçün həmin təşkilatlara təqdim edilmişdir (arayıf HX-13/0771,

27.09.2013-cü il). Buna görə də mövcud aprobasiya formasının nəticələri təsisçilərlə, müəssisə rəhbərləri ilə, daxili audit xidmətinin mütəxəssisləri ilə və müstəqil auditorlarla müzakirə edilmişdir.

İşin həcmi və strukturu. Ümumi həcmi 184 səhifə olan dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir. İşdə 8 şəkil, 5 sxem və 14 cədvəl verilmiş, istifadə olunmuş 133 ədəbiyyat göstərilmişdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin girişində mövzunun aktuallığı və obyektin seçilməsi əsaslandırılır, problemin öyrənilmə vəziyyəti, məqsəd və vəzifələri, metodu müəyyənləşdirilir, işin elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqatın nəticələrinin sınaqdan keçirilməsi və istifadə olunması göstərilir.

Birinci fəsildə - **“Daxili auditin nəzəri metodoloji əsasları”** öyrənilir. Bu fəsildə müasir audit sivil və səmərəli maliyyə nəzarəti olmaqla yanaşı, həm də sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə sisteminin sabitliyinin möhkəmləndirilməsində, onların biznes inkişaf planlarının hazırlanmasında, yerli, regional və dünya bazarlarının tədqiqində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli idarə olunmasının təşkilinə, onun fəaliyyətinin tənzimlənməsinə müsbət baxımdan təsir edən audit sistemi həmçinin bu subyektlərin maliyyə fəaliyyətinin mövcud vəziyyətini və inkişaf perspektivlərini qiymətləndirərək, bu istiqamətdə öz rəyini bildirir.

Ölkədə aparılan islahatlar, iqtisadi qanunvericiliyin müasir tələblər baxımından təkmilləşdirilməsi iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradır. Bu amil beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi, Azərbaycanda da auditin iqtisadiyyat sahələri üzrə əhatə dairəsinin genişlənməsinə güclü təkan verəcəkdir.

Ölkədə auditor xidməti üç qrup subyekt tərəfindən həyata keçirilir:

1. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olub auditor xidməti göstərən sərbəst auditorlar;
2. Yerli auditor təşkilatları;
3. Xarici auditor təşkilatlarının filialı və ya nümayəndəlikləri.

Hazırda Azərbaycanın auditor xidmətləri bazarında mövcud olan orta müqavilə məbləği digər ölkələrlə müqayisədə nisbətən aşağıdır. Bu, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətindən, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən, həmçinin auditin cəmiyyətdə tam genişliyi ilə dərk edilməməsindən və digər səbəblərdən irəli gəlir. Lakin belə mənfi meylin

formalaşmasına çox vaxt qeyri-sağlam rəqabətə yol verən sərbəst auditorlar və auditor təşkilatları da şərait yaradırlar.

Eyni zamanda Azərbaycanda Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına uyğun hazırlanmış Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarının tam tətbiq edilməməsi auditorların beynəlxalq prinsiplər və tələblər üzrə geniş audit keçirmək imkanlarını məhdudlaşdırır, bu isə öz növbəsində, xidmət növlərinə olan tələbatın aşağı düşməsinə təsir edir. Əslində təsərrüfat subyektləri auditor xidmətlərindən kompleks şəkildə istifadə etməkdə maraqlı olmalıdırlar, çünki beynəlxalq təcrübədə də təsərrüfat subyektləri aparılan maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının mövcud qanunvericiliyə uyğunluğunu, hüquqi əsaslılığını qərəzsiz, müstəqil maliyyə nəzarətçisi kimi fəaliyyət göstərən auditorlara daha çox etibar edirlər.

Auditin keyfiyyəti ilə bağlı aparılan təhlil və araşdırmalar auditor xidməti bazarında yeni fəaliyyətə başlayan auditor və auditor təşkilatlarının mövcud qanunvericilikdən, audit standartlarından istifadə səviyyəsini də qiymətləndirir. Belə araşdırmalar auditin keçirilmə metodikasının təkmilləşdirilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mövcud meyarlar üzrə daxildən də yoxlanılması mümkündür. Eyni zamanda auditin bu formada tərifi praktikada tətbiqi onun həm müsbət, həm də mənfi tərəfini üzə çıxarır. Müsbət tərəflərə auditor fəaliyyətinin sahibkarlıq xüsusiyyətinin göstərilməsini aid etmək mümkündür. Mənfi tərəflərə isə auditin fəaliyyətinin daha məhdud çərçivədə göstərilməsidir.

Auditin nəzəriyyəsi və praktikasına sahəsində məşhur Amerika mütəxəssisi C. Robertson qeyd edir ki, «audit - sahibkarlıq riskinin azaldılmasına yönəldilmiş fəaliyyətdir». Sonra isə belə nəticəyə gəlir ki, «audit maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri üçün informasiya riskini münasib səviyyəyə qədər azaldır. Bu riski təxminən hesablamaq (proqnozlaşdırmaq) və əlverişli halların ehtimalını müəyyənləşdirmək olar».

İngilis alimi R. Dode hesab edir ki: «audit müəssisənin maliyyə hesabatının müstəqil yoxlanılması və onun haqqında rəy bildirilməsidir» (64, s.10). Belə yanaşma auditin mahiyyətini əks etdirsə də, lakin anlayışın özünü tam açmır və onun inkişafını nəzərə almır. Adamsın fikrinə görə isə «audit məhdud məsuliyyətli təşkilatın elan olunmuş maliyyə hesabatının düzgünlüyünü təsdiq etmək məqsədi ilə cəmiyyətə zəruri xidmətlərin göstərilməsi sahəsində fəaliyyət kimi müəyyən edilə bilər».

İqtisadi ədəbiyyatlarda auditin şərh, tərif, dəfələrlə verilmiş və müzakirə edilmişdir. Bir sıra müəlliflər onu uğurlu, təkmil hesab edir, digərləri isə bu təriflərdə bəzi çatışmazlıqlar görürlər. Məsələn,

Y.V.Sokolov, V.V.Skobara və O.L.Ostrovskaya hesab edir ki, hazırki təriflər əvvəllər mövcud olanlara nisbətən şübhəsiz ki, müəyyən üstünlüklərə malikdir, belə ki, bu açıqlamalar, auditor fəaliyyətinin sahibkarlıq xüsusiyyətini əks etdirir: «Auditor xidmətləri göstərilərkən auditor təşkilatları ilə onların sifarişçiləri arasında yaranan bütün münasibətlər Rusiya Federasiyasının Mülki Məcəlləsi ilə tənzimlənir».

Auditin mühasibatlığa daha yaxın nəzarət formasını K.A.Uqolnikov belə qeyd edir: «Audit-müəssisə və təşkilatda mühasibat uçotunun dürüst və dəqiq aparılmasını əks etdirən prosesdir».

Müasir audit maliyyə nəzarətin xüsusi təşkilati formasıdır. O, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı şəraitində, hətta hazırda Azərbaycanda formalaşan yeni iqtisadi şəraitdə də özünü müsbət tərəfdin göstərir. Başqa sözlə desək, müasir audit - bazar infrastrukturunun ayrılmaz elementidir, onun xüsusiyyəti də məhz buradan yaranır.

Müasir auditin növlərini onun əhəmiyyətliliyi və iqtisadiyyatda oynadığı rola görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək məqsədəuyğundur: maliyyə audit; əməliyyat audit; uyğunluq audit; ilkin audit; dövrü audit; təsdiqedicilik audit; sistemli-istiqamətli audit; riskli sahənin audit.

Bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti ilə bağlı audit əsasən ilk növbədə iki istiqamətdə fərqlənir:

- kənar audit;
- daxili audit.

Müasir iqtisadi şəraitdə idarəetmə fəaliyyətinin aktuallığının artdığı bir vaxtda müəssisənin idarə edilməsində daxili audit əsasverici rol oynamaqla təsərrüfat subyektinin idarəetmə sistemində aparıcı yer tutur, həmçinin təsərrüfat fəaliyyətini reallaşdıran obyektin əməkdaşlarının fəaliyyətinin norma və standartlardan kənarlaşma hallarına da nəzarət edir. Bununla yanaşı, daxili audit strukturlarının müstəqil fəaliyyəti bir qayda olaraq müəssisədə fəaliyyəti yoxlanılan struktur bölmələrə nisbətən mümkündür. Kənar auditor və ya auditor təşkilatlarına gəldikdə isə onlar audit keçirilən müəssisələrdən həm maddi, həm də təşkilati cəhətdən asılı deyillər və öz fəaliyyətlərini yalnız müqavilə əsasında həyata keçirirlər.

Daxili auditin əsas məqsədi - müəssisənin ali rəhbərliyinin, təsisçilərin, mülkiyyətçilərin maraqlarına xidmət edərək, idarəetmə funksiyasının səmərəliliyini artırmaq, maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin müvafiq qanunvericilik və normativ - hüquqi bazaya uyğun şəkildə həyata keçirilməsinə köməklik göstərməkdir.

Ümumiyyətlə daxili auditin mahiyyəti, məqsədinin araşdırılması nəzəriyyəsində müstəqil qiymətləndirmə anlayışı kəskin mübahisə yaradır.

Bəzi mütəxəssislər fikir irəli sürürlər ki, daxili nəzarətçilər yalnız müəyyən olunmuş qaydada bu və ya digər vəzifəli, məsul şəxslərin işlərindəki çatışmazlıqlara dair faktları aşkara çıxartmalıdırlar. Digər mütəxəssislər isə hesab edirlər ki, daxili auditor yalnız aşkar olunmuş faktlar barədə sadəcə məlumat verməklə kifayətlənməməli, həmçinin təhlil əsasında onları qiymətləndirməlidir. Fikrimizcə, ikinci yanaşma daxili auditin mahiyyətinə daha uyğundur.

Daxili audit geniş və müasir anlamda nəzarət xarakterli vəzifələrdən əlavə, müəssisənin fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olan və onun gələcək fəaliyyətinə kömək edə biləcək iqtisadi təhlil, maliyyə strategiyasının müəyyənləşdirilməsi, idarəetmə üzrə müxtəlif istiqamətli məsləhətlərin verilməsi məsələlərini də əhatə edir.

Daxili audit fəaliyyətində əsas yer tutan ən başlıca amillərdən biri riskin qiymətləndirilməsidir. Daxil audit aşağıdakılar barədə məlumat verilməsini həyata keçirən idarəetmə sistemlərinə aid riskləri qiymətləndirir:

- Maliyyə və əməliyyat informasiyalarının düzgünlüyü və tamlığı;
- Fəaliyyətin nəticəsi və səmərəliliyi;
- Müəssisə aktivlərinin qorunması.

Daxili audit müəssisədə şəffaf informasiya mühiti yaratmaqla, onun fəaliyyətinin daha dərindən və əsaslı təhlilinə, beləliklə də daha səmərəli fəaliyyət göstərilməsinə zəmin yaradır.

Səmərəli daxili nəzarət sisteminin qurulması və tətbiqi müəssisənin rəhbərliyinə aşağıda göstərilənlərə nail olmaq üçün imkan verir:

1. İdarəetmə qərarlarının qəbulu üçün vacib olan etibarlı məlumatların alınması;
2. Müəssisənin aktivlərinin və sənədlərinin qorunması (müvafiq nəzarət sistemi olmadıqda, onlar oğurlana, məhv edilə və ya təyinatına uyğun olmayaraq istifadə edilə bilər);
3. Təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliyinin yüksəldilməsi;
4. Uçotun müəyyən edilmiş prinsiplərinə riayət olunması.

Daxili auditin idarəetmə funksiyasının başlıca xüsusiyyəti onun idarəetmənin bütün elementləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla idarəetmənin ümumi proseslərində mütəmadi iştirak etməsidir. İqtisadi idarəetmə elementlərindən biri olan mühasibat uçotu daxili audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün onu zəruri informasiyalarla təmin edir. Mühasibat uçotu müəssisənin bütün fəaliyyətini tam, ardıcıl, sənədlə və qarşılıqlı əlaqədə əks etdirməklə onun üzərində müntəzəm nəzarəti təşkil edir.

Azərbaycanda daxili auditin normativ hüquqi bazasının əsas mənbələrindən biri də daxili audit fəaliyyətini tənzimləyən Daxili Auditin

Peşə Təcrübəsi üzrə Beynəlxalq Standartlar və Daxili Auditorlar İnstitutunun Etika Məcəlləsidir.

Beləliklə, tam əsasla demək olar ki, Azərbaycan Respublikasında daxili auditin mövcud normativ hüquqi bazası ilə müəssisələrdə daxili nəzarətin müasir sisteminin təşəkkülü və inkişafı üçün obyektiv zəmin yaradılmışdır.

İkinci fəsildə - **“Müəssisələrdə daxili auditin təşkili metodikası”** məsələlərinə baxılır. Bu fəsildə audit problemlərini nəzərdən keçirilərək Azərbaycanın bütün təsərrüfat strukturlarında daxili auditin təşkili və metodiki məsələləri nəzəri və praktiki cəhətdən zəif tədqiq edilmişdir.

Cek K.Robertson özünün «Audit» kitabında yazır: «Daxili auditin məqsədi-təşkilata yalnız onun rəhbərinə yox, həm də bu təşkilatın tərkibində məhdud dairədə maraqlanan şəxslərə xidmət göstərməkdir. Təşkilatın Direktorlar Şurası, əsas işləri idarə edən maliyyə direktoru yaxud digər rəhbərlər tərəfindən təmsil edilməsinə baxmayaraq, gələcəkdə obyektiv olan daxili auditorlar bütövlükdə təşkilatın xeyrinə işləyir».

E.A.Arens və C.K. Lobbek əməliyyat auditini ayırır, ona görə ki, məhsuldarlığını və effektivliyini qiymətləndirmək məqsədi ilə təsərrüfat sistemlərinin işlənməsinin prosedurları və metodlarının istənilən hissəsinin yoxlanılması onunla bağlıdır.

Ölkəmizin nəzəriyyə və praktikasında daxili auditin mahiyyəti haqqında birmənalı fikir yoxdur. Çoxları tərəfindən daxili auditə təşkilatın ixtisaslaşdırılmış əməkdaşları tərəfindən uçotla, hesabatla, nəzarətlə, idarəetmənin digər funksiyaları ilə əlaqədar vəzifələri həll etmək üçün həyata keçirilən idarəetmənin daxili funksiyası kimi baxılır.

Professor V.P.Suysunun rəyinə görə , daxili audit iqtisadi subyektin struktur bölmələrinin fəaliyyətlərinin effektivliyinə nəzarət üsullarından biridir. Onun başlıca vəzifəsi - idarəetmənin ayrı-ayrı funksional problemlərini həll etmək, müəssisənin informasiya sistemlərinin işlənməsi və yoxlamasıdır.

Bizim fikrimizcə daxili audit - təsərrüfat subyektinin daxilində təşkil edilmiş və bu subyektin fəaliyyətinin idarə edilməsinin qiymətləndirilməsinə, təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin təhlilinə yönəldilən müstəqil fəaliyyətdir.

Daxili təhlil iqtisadi idarəetmənin bütün əsas funksiyalarında iştirak edir. Bunları aşağıdakı şəkildə təqdim etmək olar:

1) İdarəetmənin informasiya təminatı (iqtisadi hadisələr və proseslər haqqında informasiyaların yığılması, işlənməsi, qaydaya salınması);

2) Analiz (iqtisadi fəaliyyətin gedişatının və nəticələrinin təhlili, onun nailiyyətlərinin və elmi cəhətdən əsaslandırılmış meyarların həyata keçirilməsi imkanlarının qiymətləndirilməsi);

3) Planlaşdırma (proqnozlaşdırma, iqtisadi sistemlərin perspektiv və cari planlaşdırılması);

4) İdarəetmənin təşkili (iqtisadi sistemlərin resurslarının optimallaşdırılması məqsədi ilə təsərrüfat mexanizminin bu və ya digər elementlərinin effektiv işlənməsinin təşkili);

5) Nəzarət (biznes - planlarının və idarəetmə qərarlarının yerinə yetirilməsi gedişatına nəzarət).

Beləliklə, daxili audit ancaq idarəetməyə nəzarət funksiyasını yerinə yetirmək üçün yox, həm də sonrakı nəzarət üçün iqtisadi sistemlərin işlənməsinin effektivliyinin yeni meyarlarının müəyyən edilməsi zamanı da yararlıdır.

Bu cür yanaşma, bizim fikrimizcə xüsusilə də daxili auditin ikinci aspektində əsaslandırılmış bəzi təyinatlardan fərqli olaraq, daxili auditin mahiyyətini və təyinatını daha dəqiq müəyyən edir.

Təşkilatların müxtəlif idarəetmə həlqələrində fəaliyyətlərin yoxlanılmasını həyata keçirməklə müəssisələrin müxtəlif fəaliyyət istiqamətlərini ekspert qiymətləndirmək, idarəetmə orqanlarına aşkar edilən qüsurların aradan qaldırılması üzrə təklifləri və idarəetmənin effektivliyinin yüksəldilməsi, habelə fəaliyyətlərin təkmilləşdirilməsi üzrə məsləhətləri təqdim etmək daxili auditin vəzifəsidir.

Bizim fikrimizcə bazar iqtisadiyyatında təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətlərinin, o cümlədən tədqiqat obyektini kimi seçdiyimiz təşkilatların fəaliyyətlərinin idarə edilməsində daxili auditin rolunu və əhəmiyyətini yüksəltmək üçün aşağıdakılar zəruridir:

1) Daxili auditorlar üçün etik normaları hazırlamaq;

2) Daxili audit standartlarını hazırlamaq;

3) Daxili auditorların peşə hazırlığını təşkil etmək.

Bazar münasibətlərinin formalaşması şəraitində auditor yoxlamalarının aparılması metodikası da dəyişilir. Bu zaman auditor yoxlamalarının obyektləri haqqında informasiyaların əsası sayılan maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili, mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı ilə auditin qarşılıqlı əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirilir.

Müasir şəraitdə sənədlərin və mühasibat qeydlərinin yoxlanılmasının seçmə (auditor seçməsi) metodundan istifadə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Seçmə müşahidə başdan-başa yoxlama ilə müqayisədə müəyyən üstünlüklərə malikdir: daha yüksək operativlik, başdan-başa müşahidə tələb

olunmayan hallarda istifadənin mümkünlüyü, audit proqramının xeyli genişləndirilməsinin mümkünlüyü; audit sübutlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi; başdan-daşa yoxlamaların nəticələrinə seçmə nəzarətinin mümkünlüyü; auditin ucuzlaşdırılması.

Seçmə tədqiqatları və analitik yoxlamaların aparılmasında kompüterlərdən və proqram təminatından istifadə xüsusilə səmərəlidir. Buna görə fikrimizcə auditorun proqram vəsaiti parkında minimal həcmdə proqram vasitələrinin (WINDOWS mühitində işlədikdə) olması zəruridir. WORD tipində mətn şəklində mühakimə, EXCEL tipdə elektron cədvəllər, xüsusi mühasibat proqramları kompleksi, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin xüsusi kompleksi olmalıdır.

Daxili audit strukturları müəssisələrin fəaliyyətlərini qiymətləndirmək məqsədi ilə keyfiyyətin təminatı proqramını hazırlamalıdır, bu aparılan işlərin daxili audit məqsədlərinə və peşəkar fəaliyyətin standartlarına uyğunluğunun təmin edilməsinə şərait yaradır. Keyfiyyətin təminatı proqramına aşağıdakı elementlər daxil edilir:

- nəzarət (fəaliyyətinə);
- daxili müşahidə (rəy və resenziya);
- kənar müşahidə (rəy və resenziya).

Auditor seçmələrinin formalaşdırılması auditin planlaşdırılmasının ən vacib mərhələsidir. Təəssüflər olsun ki, bir çox auditor təşkilatları seçmə tədqiqatlarına elmi yanaşmaya, alınan məlumatların düzgün işlənməsinə lazımı diqqət yetirmirlər.

Seçmə tədqiqatının əsas metodları keyfiyyət və kəmiyyət seçim metodlarıdır. Eliseeva və Terexovanın əsərlərində bu metodların sistemləşdirilməsi verilmişdir ki, bunu da 1 sayılı cədvəldən aydın görmək olar.

Cədvəl 1.

Seçmə metodu variantının müəyyən edilməsi

Seçimin növü	Əsas xarakteristikası	Tədbiqində üstünlük verilir
Keyfiyyətli atribut seçmə müşahidə	Yoxlanılan məcmuda müəyyən əlamətin (bir qayda olaraq pul ifadədə yox) tez-tez təkrarlanması. Qiymətləndirmə variantları: - yoxlanılan əlamət düzdür (yoxlanılan məcmuda vardır); - yoxlanılan əlamət düz deyil (yoxlanılan məcmuda yoxdur)	Audit müqabildir
Miqdar seçmə müşahidə	Bütün məcmunu yaxud pul ifadədə səhvləri və yanlışlıqları qiymətləndirmək. Qiymətləndirmənin nəticələri sonrakı dəqiq yoxlamalar üçün yararlıdır (testləşdirmə və əslən yoxlama)	Hesabatın audit, əsil yoxlama

Monitar seçmə müşahidə	Bütün işlərin yaxud da yoxlanılan əlamətin düzgünlüyünə (yaxud qeyri-düzgünlüyünə) dürüst qiymətləndirmə variantlarına daxil edilən səhvlərin və yanlışlıqların qiymətləndirilməsi. Qiymətləndirmənin nəticələri auditin dərinləşdirilməsi (testləşdirmə və mahiyyətə yoxlamalar) üçün yararlı olur	Yoxlamaların mahiyyəti etibarlı ilə dərinləşdirilməsi
------------------------	---	---

Seçmə müşahidə metodlarından hər biri üzrə statistik yaxud qeyri-statistik seçməni tətbiq etmək olar.

Beləliklə, statistik seçmənin tətbiqinə, onun güclü alət olmasına baxmayaraq, ona universal seçmə kimi baxmaq olmaz. Auditorun peşəkar əqidədə olmaq qabiliyyəti auditor yoxlamasının yüksək keyfiyyətinin vacib şərti olaraq qalır.

Auditor seçmələrinin əsas məqsədi auditor fəaliyyətində istifadə olunan analitik prosedurlarda onların səmərəli qaydada tətbiq edilməsidir.

Auditor yoxlamalarının aparılmasının analitik prosedurları pul məbləğlərindən, maddi kəmiyyətlərdən, əmsallardan yaxud faizlərdən istifadə etməklə yerinə yetirilə bilər. Bunlara daxildir:

- cari informasiyaların əvvəlki dövrlərin oxşar informasiyaları ilə müqayisəsi;
- cari informasiyaların xərclər smetaları yaxud proqnozlarla müqayisəsi;
- informasiya elementləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi (məsələn, faizlərin ödənilməsində hesaba alınan xərclərin artıb-azalması ödənilməmiş borcların müvafiq qalıqları ilə tutuşdurulur).
- informasiyaların digər müəssisələrin oxşar göstəriciləri ilə müqayisəsi.

Beləliklə, analitik prosedurlara əmsalların təhlili, dəyişikliklərin tendensiyaları və regressiya təhlili, smeta xərcləri və proqnozlarla müqayisə kimi prosedurlar ilə yanaşı həm də xarici iqtisadi informasiyalar da aid edilir.

Analitik prosedurlardan istifadə etməklə aparılan təhlilin sonrakı mərhələsi təhlilin informasiya bazasının müəyyən edilməsidir. Burada söhbət audit obyektinə haqqında informasiyaların toplanılmasının məqsədəuyğun sayılan və bu işdə auditorun bacarığını müəyyən etmək üçün vaxt seçimi haqqında gedir.

Üçüncü fəsilə - **“Müəssisələrin operativ idarəetmə sistemində nəzarətin təşkilində daxili audit fəaliyyətinin əsas istiqamətləri”** tədqiq edilir. Bu fəsilə audit xidməti bazarında sərbəst auditorların, yerli və xarici

auditor təşkilatlarının ayrı-ayrılıqda tutduqları mövqeni 2 sayılı cədvəldə verilmiş məlumatlardan aydın görmək olar.

Cədvəl 2.

Xarici və yerli auditor təşkilatlarının, sərbəst auditorların göstərilən auditor xidmətlərində xüsusi çəkisi faizlə.

İLLƏR	Göstərilən auditor xidmətlərində xüsusi çəkisi, faizlə		
	Xarici təşkilatlar	Yerli təşkilatlar	Sərbəst auditorlar
2007	68,9	22,6	8,5
2008	77,9	18,6	3,4
2009	66,7	27,1	6,1
2010	67,5	26,7	5,8
2011	70,1	22,8	7,1
2012	84,8	9,7	5,5

Cədvəldən görüldüyü kimi, 2007-2012-ci illər ərzində ölkə üzrə göstərilən auditor xidmətlərinin ümumi həcmnin 72,7 faizini xarici şirkətlərin filial və nümayəndəlikləri, 21,3 faizini yerli auditor təşkilatları və 6,0 faizini sərbəst auditorlar yerinə yetirmişlər. Doğrudur, göstərilən auditor xidmətlərinin ümumi həcmində yerli auditor təşkilatlarının və sərbəst auditorların payının artması meylə müşahidə olunur. Bizim fikrimizcə, auditor şirkətlərinin və sərbəst auditorların mənafeələrinin müdafiəsini təmin etmək, audit xidməti bazarında haqsız rəqabətin qarşısını almaq və auditorların işinə sivil qaydada nəzarəti gücləndirmək məqsədilə respublika ərazisində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektlərində auditor yoxlamalarının optimal nisbətdə yerli və xarici auditor təşkilatları tərəfindən aparılması prosesi qanunvericilik xarakterli normativ sənədlərlə tənzimlənməlidir.

Azərbaycan Respublikasında auditin bazar münasibətlərinə və beynəlxalq təcrübəyə uyğun şəkildə təşkili müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. V.T.Novruzovun fikrincə, ölkədə auditin beynəlxalq audit standartları səviyyəsində təşkili, ona yalnız mühasibat uçotu və hesabatlarının qanuniliyinin və düzgünlüyünün yoxlanılması və ya klassik təftiş kontekstində baxılması yox, idarəetmə prosesində nəzarət-analitik infrastruktur elementi kimi qəbul edilməsini tələb edir.

Daxili auditin mühüm roluna əsaslanaraq, Azərbaycanda bir çox iqtisadi subyektlər daxili audit bölmələrinin yaradılması barədə qərar qəbul etmişdir. Hal-hazırkı dövrdə Azərbaycanda daxili audit xidmətinin təşkilində maliyyə institutlarına aid təşkilatların yaradılmasına və fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirilir. Azərbaycanın Mərkəzi Bankı ölkədə bank fəaliyyətinin təşkili sahəsində özlərinə verilən səlahiyyətlər çərçivəsində kommer-

siya banklarında daxili auditin tənzimlənməsi üzrə bəzi funksiyaları öhdəsinə götürmüşdür.

Daxili audit xidmətlərinin yaradılması bir qayda olaraq icra orqanında bəzi çətinliklər yaradır. Dissertasiya işində müəssisələrdə daxili audit bölmələrinin yaradılmasında səhvlərə yol verilməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər siyahısı məsləhət görülür (cədvəl 3).

Cədvəl 3.

Daxili audit bölmələrinin formalaşdırılması üzrə tədbirlər

Sıra №-si	Mərhələnin adı	Yerinə yetirilən tədbirlərin başlıca məzmunu
1	Bölmə haqqında əsasnaməni hazırlamaq	Bütövlükdə bölmənin vəzifələri, səlahiyyətlərinin diapazonu və sərhədləri, məqsədləri, strukturu, təbəçiliyi, məsuliyyəti və s.
2	Strateji planı hazırlamaq	Müəssisənin ümumi strategiyasının daxili nəzarət sistemlərinin bütün elementlərinin qüsursuz işlənməsinə nail olmaq və s.
3	İlkin planı hazırlamaq	Müəssisənin ümumi strategiya məqsədlərinə nail olması üçün müvafiq tədbirlər, onun fəaliyyətinin fasiləsizliyini, aktivlərinin saxlanılmasını təmin etmək və s.
4	Strukturu müəyyən etmək	İşçilərin sayının ixtisarlaşdırılması istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi və s.
5	İşçilərə olan tələbləri müəyyən etmək	Təcrübənin, ixtisasların, peşə komponentliyinin və texniki yeniliklərin, gələcək işçilərin ixtisarlaşdırılması sahələrinin qiymətləndirilməsi və s.
6	Peşə standartlarını qəbul etmək	Məcburi gözlənilməli olan əsas istiqamətlər və qaydalar, o cümlədən müstəqillik, obyektivlik, peşəkarlıq standartları və s.
7	Kənar auditlə əməkdaşlıq etmək	Kənar müstəqil auditin nəticələrini qiymətləndirmək, auditor təşkilatları ilə əməkdaşlıq sahəsində razılaşma, planları razılaşdırmaq, işlərin koordinasiyası və s.
8	İnzibati siyasəti işləyib hazırlamaq	Büdcəni müəyyən etmək, ştat cədvəlini tərtib etmək, ixtisasların yüksəldilməsini təşkil etmək, firmadaxili nəzarət metodikasını tərtib etmək, heyətin işini qiymətləndirmək və s.
9	Hesabat strukturlarını yaratmaq	Müxtəlif qruplarda istifadəçilərə olan tələblərin uçotu, sənəd dövriyyəsi qrafiki və sxemi, sənədləşdirilmələrin tərkibi, onun saxlanılması qaydası və s.

Yuxarıda verilən daxili audit bölməsinin təşkili mərhələlərində daxili audit bölməsi rəisinin axtarışı yaxud qəbulu hərəkətləri daxil edilmir. Bu

proses təşkilatın fəaliyyətinin istənilən anında yerinə yetirilə bilər. Təcrübə göstərir ki, daxili audit bölməsi haqqında əsasnamə təsdiq edildikdən sonra daxili audit fəaliyyəti haqqında qərar qəbul etmək daha yaxşıdır.

Bazar münasibətləri şəraitində audit sahibkara nəzarət sistemi ilə möhkəm maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinin iqtisadi vasitəsi olmağa imkan verir. Bu halda daxili audit rəhbərliyi aşağıdakı istiqamətlərdə informasiyalarla təmin edir: uçot sistemlərinin təhlili; xərc maddələrinin təhlili; mənfəətin və satışın proqnozu; maliyyə təhlili; ehtiyatların aşkar edilməsi və effektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Auditor müəssisədə sızılan prosedurlarla yanaşı, onun əhatə dairəsi və onlarla əlaqədar risklərə də baxmalıdır. Sahənin iqtisadi şəraitinə və müəssisənin təsərrüfat risklərinə istiqamətlərin gücləndirilməsi auditorların yüksək səviyyədə ixtisaslaşdırılmasını, yoxlamalarda rəhbərliyin və mütəxəssislərin iştirakını tələb edir. Buna görə də, bizim fikrimizcə, auditor qrupuna auditor prosedurlarını, vergi və mühasibat qanunvericiliklərini yaxşı bilən, EHM təminatı üzrə proqram məhsulları sahəsində səriştəsi olan, sahə daxilində iqtisadi göstəricilərin hesablanması müəssisənin idarə edilməsi məsələləri üzrə konsaltinq elementləri metodikalarına yaxşı bələd olan mütəxəssisləri daxil etmək məqsədəuyğundur. Bazar münasibətləri şəraitində daxili auditin inkişafı konsepsiyasını aşağıdakı cədvəldən daha aydın görmək olar (cədvəl 4.).

Cədvəl 4.

Daxili auditin inkişafı konsepsiyasının əsas istiqamətlərinin xarakteristikası

Konsepsiyanın əsas istiqamətləri	Bazar iqtisadiyyatı şəraitində daxili auditin əsas funksiyaları
Əsas məqsədlər	Konkret təşkilat dairəsində informasiyaları sahibkarlara vermək və onların əmlak maraqlarını müdafiə etmək. Rəhbərliklə təşkilatın audit məsələləri üzrə xidmət bölməsi ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilir.
Aparılan təsərrüfat əməliyyatlarının qiymətləndirilməsi üsulu	Öyrənilir: sahibkarlıq fəaliyyəti, təşkilatda işlərin möhkəmliyi və sabitliyi, sahibkarların qoyduğu kapitalın müqabilində mənfəətin alınması, fəaliyyətdə olan müəssisənin konsepsiyasını tətbiq etmək
Tətbiq olunan yoxlama növləri	Ancaq müəssisəni öyrənmək üçün yox, həm də əhatə olunan dairəni öyrənən riskli və sistemli - istiqamətli auditdən istifadə olunur
Yoxlayanların əsas funksiyaları	Əvvəllər istifadə olunanlardan əlavə nəzarət - analitik və məsləhət funksiyalarının rolu kəskin surətdə artır

Yoxlamaların başlıca istiqamətləri	Aktivlərin qorunmasını öyrənməklə yanaşı EHM üçün proqram məhsullarının keyfiyyətinin hüquqi yoxlanılması həyata keçirilir, iqtisadi göstəricilərin və müxtəlif məsələlərin konsaltinqi üzrə hesablamalar aparılır.
Müəssisə fəaliyyətinin və onu əhatə edən iqtisadi mühitin təhlili və qiymətləndirilməsi	Yoxlamaların kritik məqsədlərini və metodlarını müəyyən etmək, maliyyə vəziyyətini və hazırlanmış proqnozları qiymətləndirmək üçün təhlildən istifadə olunmasına xüsusi diqqət yetirilir.
İdarəetmə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi	Menejmentin funksiyalarına və sonralar idarəetmənin keyfiyyətinə qiymət verməklə və onun təkmilləşdirilməsi üzrə təklifləri hazırlamaqla müəssisənin təşkilat fəaliyyətinə nüfuz etmək
Metodiki üsullar	Audit üsullarının genişləndirilməsi və modifikasiyası baş verir, qiymətləndirici, mülkiyyətin və təsərrüfatçılığın təşkilatı - hüquqi formalarına uyğun aktivlərin saxlanılmasının auditor sübutlarının alınmasının kompüter üsulları ilə inkişaf etdirir.
Nəzarət fəaliyyətinin təşkili və idarə edilməsinə yanaşma	Dəqiq düşünülmüş audit strategiyasından istifadə, nəzarət sistemlərinin demokratikləşdirilməsi, təşkilat səviyyəsində auditor fəaliyyətinin ciddi rəqlamentləşdirilməsi, auditor prosesinin keyfiyyətinə nəzarət edir.

Audit konsepsiyasına görə daxili auditin nəzəriyyəsi və praktikasını ümumiləşdirməklə auditə təsərrüfat subyektlərində təşkil edilmiş sahibkarın maraqlarına uyğun və daxili sənədləri ilə rəqlamentləşdirilmiş nəzarət sistemi kimi baxmaq olar.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında rəyi formalaşdırmaq, uçot prosesində yaranan informasiyaların dəyərini yüksəltmək üçün sağlam düşüncəyə əsaslanan sübutlar zəruridir. Daxili auditin effektiv fəaliyyəti üçün əsas şərt auditə və işlərin keyfiyyətinə məsrəflərin azaldılmasını təmin edən standartların olmasıdır.

Daxili auditin inkişafında daxili auditor ixtisası üzrə mütəxəssislərin hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Azərbaycanda daxili auditor ixtisası üzrə mütəxəssislər hazırlayan ali təhsil müəssisələri yox səviyyəsindədir. Dünya təcrübəsində belə mütəxəssislərin əsas hazırlanma bazası püxtələşmiş təhsil məktəbləridir. Respublikanın bir çox müəssisələrində daxili audit strukturları yaradılmaqdadır. Belə struktur

bölmələrin peşəkar mütəxəssislərlə kompleksləşdirilməsi xüsusi ilə aktual məsələlərdəndir. Hazırda daxili auditor vəzifəsində çalışacaq işçiləri bu sahəyə yaxın olan digər ixtisas sahiblərindən seçirlər. Çox vaxt isə bu sahəyə peşəkar, lisenziyalı auditorları cəlb edirlər.

Daxili auditin inkişafı hər bir təsərrüfat subyektinin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Xüsusilə, auditin yeni formalaşdığı müəssisələrdə onun inkişaf problemləri daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Aparılan araşdırmalara və tədqiqat nəticələrinə istinad etməklə müəyyənləşdirilmişdir ki, daxili auditin inkişaf problemlərini aşağıdakı şəkildəki kimi təsnifləşdirmək məqsədəuyğundur.

Daxili audit xidmət sahəsi kimi iqtisadi proseslərin iqtisadi, hüquqi əsaslarla tənzimlənməsinə, hər bir təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin səmərəli təşkilinə, cəmiyyətdə iqtisadi qanunvericiliyə, maliyyə intizamına riayət olunmasına, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə sisteminin şəffaflığının təmin olunmasına təsir göstərir. Belə ki, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin, bazaradakı mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində, onun taktiki və strateji inkişaf planlarının (biznes-plan) hazırlanmasında daxili audit əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi bir daha göstərir ki, auditor fəaliyyəti iqtisadiyyatın inkişafında, müəssisələrin fəaliyyətinin tənzimlənməsində iqtisadi - maliyyə tənzimləyici funksiyasını həyata keçirən vacib bir struktur kimi səciyyələnir.

Dissertasiya işinin sonunda işin məzmunundan irəli gələn nəticə və təkliflər verilir.

Dissertasiya işi üzrə aşağıdakı elmi məqalələr və tezislər dərc edilmişdir:

1. "Daxili audit sisteminin formalaşdırılması". "İqtisadiyyat və Audit", aylıq elmi-praktik jurnal, mart-may 2009-cu il.

2. "Böhran şəraitində bank-kredit təşkilatlarında maliyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyi məsələləri". "Börəndən sonrakı iqtisadiyyatda maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasında şəffaflığın rolu. (Beynəlxalq elmi-praktik konfrans). 16-17 oktyabr 2009-cu il.

3. "Müəssisələrin idarəetmə sistemində daxili audit xidmətinin rolu". "Vergi xəbərləri", resenziyalı, aylıq elmi jurnal. Sentyabr, 2011-ci il.

4. "Azərbaycanda daxili audit standartlarının tətbiqi". "Şəffaflığın artırılmasında Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları və Audit Standartlarının tətbiqi problemləri. Mühəsiblərin və Auditorların III Avrasiya Formu (15-17 sentyabr 2011-ci il).

5. "İşletmələrdə İç Denetimin Yürütülməsi Aşamaları". Türkiyə İç Denetim Enstitüsü "İç Denetim Dergisi". (kasım 2011 yıl, İstanbul).

6. "Şəffaflığın artırılmasında daxili auditin vəzifələri". Müəssir şəraitdə şəffaflığın artırılmasında auditin rolu (Beynəlxalq elmi-praktik simpozium). 15-16 mart 2012-ci il.

7. "Daxili auditdə analitik prosedurlardan istifadə". Daxili audit: Reallıqlar və perspektivlər (Beynəlxalq konfrans). 3-4 may 2012-ci il.

8. "Azərbaycanda daxili auditin inkişafının əsas istiqamətləri". Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Aqrar Elmi Mərkəzi, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının. İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi Əsərləri (№1 2012-ci il)

9. "İdarəetmənin nəzarət funksiyası: Daxili nəzarət və daxili audit, onların qarşılıqlı əlaqələri". Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu (№2 2012-ci il).

10. "Нормативно-правовая база внутреннего аудита в Азербайджане". Научно-практический журнал "Бухгалтерский учет и аудит" (№8 2012 г. Киев.).

11. "Müəssisələrdə daxili audit sisteminin formalaşdırılmasının əsas xüsusiyyətləri". Bakı Biznes Universitetinin "Audit" jurnalı (№3 2012-ci il).

12. "Daxili auditdə auditor seçmələri". "Milli iqtisadiyyatın inkişafı və səmərəliliyinin yüksəldilməsi" (Beynəlxalq elmi-praktik konfrans). 27-28 iyun 2012-ci il.

13. "Daxili auditorların etik davranış qaydalarına riayət edilməsi və şəffaflıq". "Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətində nəzarətin yeri və rolu" (elmi-praktik simpozium). 26 aprel 2013-cü il.

РЕЗЮМЕ

Байрамов Анар Гашам оглы Роль внутреннего аудита в системе управления предприятием

Диссертационная работа машинного текста объемом 184 страницы состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность выбранной темы диссертации, степень изученности исследования, ее цель и задачи, научную новизну и практическую ценность.

В первой главе «**Теоретические методологические основы внутреннего аудита**» рассмотрены современное состояние и этапы развития организации аудита, сущность и значение внутреннего аудита и его роль в системе управления, а также показана нормативно-юридическая база в регулировании оказании услуг внутреннего аудита.

Во второй главе «**Методика организации внутреннего аудита в предприятиях**» изучены такие важные вопросы, как организации внутреннего аудита в предприятиях, методы и этапы ведения организации внутреннего аудита, используемые аналитические процедуры и аудиторские выборки в внутренних аудитах.

В третьей главе «**Основные направления внутреннего аудита в организации контроля в системе оперативного управления предприятием**» показана совершенствование аудиторских услуг, услуги внутреннего аудита как форма организации контроля в системе оперативного управления предприятием, а также рассматривается концепции развития внутреннего аудита.

Из проведенного исследования вытекают выводы и предложения, которые имеют научно практическое значение.

Summary

Bayramov Anar Qasham The role of internal audit in the management system of organizations

Dissertation work of 184 pages on machine script consists of an introduction, main body of three chapters, conclusion and bibliography.

Appropriateness and importance of the chosen topic, the degree of scrutiny of the research, its purpose and objectives, scientific novelty and practical value are discussed in the introduction part of the dissertation work.

In the first chapter "**Theoretical-methodological basis of internal audit**", current conditions and development stages on the organizing of audit, the essence and importance of internal audit as well as its role in the control system are considered. Additionally, legal basis in regulation of the facilitation of internal audit services are indicated.

In the second chapter, "**Methods on internal audit of organizations**", important issues including the forming of internal audit in organizations, methods and stages on organizing internal audit, currently applied analytical procedures and audit samplings in internal audit are discussed.

In the third chapter, "**The essential directions of internal audit in organizing of the control system in operational management of organizations**", the improvements of audit services, internal audit services as a way of control in the operational management of the organizations are indicated and the concept of internal audit is pointed out.

Conducting research concludes vital scientific and practical contribution and provides necessary recommendations in this regard.

**МИНИСТЕРСТВО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
АГРАРНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

Каğıз formatı (210x297) ¼
Каğıз №1, uçot cap vərəqi 1,0 ç.v.
sifariş № 323, tiraj 100

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin mətbəəsi

Rezoqrafiya üsulu ilə çap olunmuşdur
Gəncə şəhəri, Ozan küçəsi, 102

БАЙРАМОВ АНАР ГАШАМ ОГЛЫ

**РОЛЬ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА В СИСТЕМЕ
УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЕМ**

5303.01 – «Бухгалтерский учет»

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по экономики

Гянджа – 2013